

Nagy Péter Tibor

Az egyház és a modernizáció az oktatástörténetben

*Ezt a tanulmányt
Angelusz Erzsébet
emlékének ajánlom*

A tanulmány arra keres választ, hogy az oktatás történetében milyen modernizációs tendenciák rajzolódnak ki, és ebben mikor milyen szerepet tölthettek be az egyházak, mely időszakokban voltak az oktatás és szélesebb értelemben a társadalmi modernizáció letéteményesei és mikor váltak annak fékezőivé.

Bevezető megjegyzések

Amikor az *Új Pedagógiai Szemle* felkérését megkaptam, hogy szóljak hozzá az egyház-iskola-modernizáció kérdéséhez, úgy próbáltam munkához fogni, ahogy általában: újraolvastam az egyház és állam XIX–XX. századi viszonyával kapcsolatos – részben már más cikkeimben felhasznált – feljegyzéseimet és vázlataimat. A tanulmány – gondoltam – választ fog adni arra, hogyan működtek hármas szerepükben – azaz mint az oktatáspolitikai egészét befolyásoló szereplők, mint a nem az általuk fenntartott intézmények hit és erkölcs tan – oktatását szervezők és végül, de nem utolsósorban, mint iskolafenntartók. Ez lett volna az egyszerűbb megoldás, valami olyasmit írtam volna, amihez – remélem – értek. Ehelyett végül az alábbi – talán izgalmasabb, de mindenképpen felületesebb – gondolatkísérlet született. Nem vagyok középkor- és koraujkortörténész – kérem tehát az olvasót, fokozott gyanakvással fogadja az itt következőket.¹

Egyház és modernizáció mint szemben álló fogalmak

A modernizáció fogalmával és értelmezésével könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik. Az oktatás és a modernizáció viszonyának kérdése (minimum) kétféleképpen értelmezhető: milyen szerepet töltött be az oktatás a modernizáció egészében, illetve hogyan értelmezhető magának az oktatásnak a modernizációja. Az első – az oktatás elterjedésének szerepét – Lerner máig fontosnak tartott műve oly mértékig hangsúlyozza, hogy az egyes társadalmak modernizációs szintjének összevetésekor a négy alapvető „mutató” egyikének választotta az oktatás eredményét: az írástudást. (További mutatók: urbanizáció, tömegkommunikáció, választójog.) (Lerner: 1958) A másodikat, az oktatás modernizációját – egész iskolatípusok, tantervek, oktatási törvények elemzésével – neveléstörténetírásunk igen alaposan elemezte. (Kelemen: 1994, Mann: 1993, Felkai: 1983, Szabolcs)

¹ Az első változat bírálatáért köszönet illeti Kozma Tamást, Lukács Pétert és Majsai Tamást.

Az egyház és a modernizáció témaköre látszólag egyszerűbb: a modernizációs teóriák zönré az egyházat a modernizációval szemben álló jelenségként értelmezi: hiszen, már *Max Weber* Entzeuberungról (mondjuk: varázstalanításról) beszél, *F. Kaufmann* definíciójában a szekularizáció előfeltétele a modernizációnak, *Dahrendorf* pedig a modernizáció lényegét az opciók (egyéni választási lehetőségek) növekedésében és a ligatúrák (kötelékek) csökkenésében definiálja. (*Tomka*: 1988, *Papp*: 1987) (Nem tartjuk szükségesnek itt, hogy belemélyedjünk a kilencvenes évek egyik intellektuális divatába, mely magát a szekularizációs folyamat létét vonja kétségbe.) (*Bruce*: 1992)

Első megközelítésben tehát az egyházak társadalmi szerepének nagysága és a modernizáció eleve, minden történelmi helyzetben egymással szemben álló fogalmak, hiszen éppen azzal definiáljuk a modernizációt, hogy ez egyén (illetve egyénekből álló társadalom) – tudatában, mindennapi gyakorlatában, munkakörülményeiben, családi viszonyaiban, jogi viszonyaiban – megszabadul mindazoktól a kötelékektől, melyeket az egyházak képviseltek a történelem során.

Az egyház egyes csoportjainak modernizációs funkciója a középkorban

A fenti megközelítéssel szembeeszegezhető érvek közül legfontosabbak azok, melyek az egyházak modernizációs szerepét éppen azokban az egyházon belüli tendenciákban pillantják meg, melyek eszmeileg és gyakorlatilag az egyház és az állam szétválasztása, illetve a szekularizáció irányába hatottak.

Szerintünk ilyen tendenciák az egyházban – nagypolitikai értelemben – 1250 óta érhetőek nyomon.

Az állam és az egyház kettőssége ugyan már a XI. század elejétől a teológiai, filozófiai, politikai gondolkodás egyik alapkérdése, e viták háttérében azonban egészen 1250-ig (II. Frigyes haláláig) a pápaság és a császárság küzdelme állt: két olyan erő, mely az univerzalizmus eszméje mentén az „egész világ” egyesítését tűzte ki célul. Mindkét hatalom kétségbe vonta a tőle független elemek (pl. független királyságok, szellemi központok) létezésének jogosságát, mindkét hatalom a másik maga alá rendelésére törekedett, s végül mindkét hatalom szinte egyformán szakralizálta, szentnek, isteni eredetűnek nyilvánította a maga hatalmát és hatalmi igényeit. (*Seidler*: 1976)

A XIII. század közepe azonban nemcsak nagypolitikai okokból jelent teljesen új kihívást a kor gondolkodó értelmisége számára, hanem alapvető oktatáspolitikai okokból is. Magyarországon talán szokatlan ennek a kifejezésnek középkor-történeti használata, bár mióta *Mészáros István* remek tanulmányt írt *Pázmány* oktatáspolitikájáról, az „anglomániával” vádaskodó kritika kissé alábbhagyott.) (*Mészáros*: 1990)

Erre az új oktatáspolitikai kihívásra adott válasz az első olyan modernizációs tét, mely egy jól meghatározható egyházi csoporthoz (szerzetesrendhez, illetve teológusközösséghez) köthető.

Ez az oktatáspolitikai kihívás: az egyetem „tömegesedése”, illetve a hatékony tanulás iránti igény, a relatív specializáció iránti igény növekedése. A didaktikus, célzott tanulásra alkalmas arisztotelészi logika ekkoriban erősödik fel a korábban uralkodó platonizmussal szemben: s nem véletlen, hogy elsőként nem az egyházi hierarchia által ellenőrzött egyetemeken válik az hívatatlanság, hanem az 1227-ben létrejött első világi egyetemen, Nápolyban, mely hivatalnok- és bíróképző, erősen

racionális és állami szabályozású intézmény. Tanárainak nagy része nem világi pap, hanem dominikánus szerzetes. (Kornis: 1944, Bowen: 1972–1981)

A világi papsággal – és a jórészt általuk ellenőrzött egyetemekkel szemben – a kor legmodernebb szerzetesrendje (a dominikánus) arisztotelianus logikával száll a harcba, s az 1230-es évektől az 1250-es évek végéig tartó küzdelemben veszi át a hatalmat a párizsi egyetemen.

Az „egyetemi modernizáció” és az államot az egyháztól „elválasztó” „nagypolitikai” modernizáció Aquinói Tamás (1224–1274) 1250 után keletkezett munkáiban kapcsolódik össze.

A racionalista – azaz a XII–XIII. század miszticizmusát elutasító – egyetemi tanár nemcsak Arisztotelész gondolkodási módszerének, hanem Politikájának érdemi integrációját is elvégzi. A görög bölcs közismerten azt hirdette: többféle politikai rend lehet morálisan helyes, a jó polgár a maga rendjét szolgálja. Aquinói Tamás írta le először, hogy az állam céljait a vallástól függetlenül is lehet vizsgálni, s hogy a nem keresztény államokat is el kell ismerni. (Southern: 1987, Le Goff: 1979)

Kétségtelen, hogy Aquinói Tamás politikai filozófiája még magán viseli a korábbi vitát (amelyben ő a császár ellen a pápai hatalom oldalán áll), a modernizáció, a szekularizáció felé mutat viszont az, hogy a középkori tételt, mely szerint az állami és jogintézmények a bűn és emberi gyarlóság eredményeképpen jöttek létre, elutasította. Az ember politikai és társadalmi állapot, az állam működése természetes, a vallástól elkülöníthető, célja a közjó.

Aquinói Tamás nézetei – teológiai nyelvezetük dacára – ezért válhattak az állam és egyház „összefonódását” helyeslők és az abból kilépni szándékozók hatalmi küzdelmének legfontosabb ideológiai momentumává. A hagyományos gondolkodású, világi befolyásukhoz ragaszkodó püspökök és a tomista dominikánusok sok évtizedes harca az egyetemek ellenőrzéséért ezért tekinthető a modernizáció egyik legkorábbi ütközetének.

Magyarországon akkoriban persze még nincsen egyetem. De a magyar papok legjobbjai – az egyházi és állami kormányzat funkcionáriusai – már külföldi egyetemekről hozzák magukkal a kor alapkonzfliktusának tudatát. Az állam és egyház konfliktusa – mely II. András többszöri kiátkozásában is megjelent – példátlan gyorsasággal teremti meg az új egyházi elit magyarországi importjának igényét, már a rendalapító halálának évében (1221-ben), páratlanul kicsiny történelmi fáziskéséssel jelenik meg az első magyar dominikánus kolostor, hogy azután a következő évtizedekben (azaz már Tamás működése alatt) hatalmas karriert fusson be a magyarországi egyháziaknál sokkal iskolázottabb tagokat felvonultató rend. A magyarországi egyházi vezetés zsinati határozattal kísérelte meg útját állni, hogy a rendtagok – a vezetők engedélye nélkül – külföldi egyetemeken tájékozódjanak a kor szellemi-politikai küzdelmeiről. (Mészáros: 1981, Szántó: 1988)

Az oktatáspolitikai értelemben vett modernizáció másik fontos központja Oxford, ahol a dominikánusok nagy ellenfelei, a racionalizmust és arisztotelianizmust elutasító ferencesek ellenőrzik a pozíciókat. A teológiai filozófiai értelemben „reakciós” gondolkodás sajátos mellékterméke, hogy a spekulatív viták helyett fellendítik az empirikus tudományosságot, a matematikát és a természettudományt: nem véletlen, hogy itt lesz professzor – teológiai okokból végül betiltott – a modern természettudományos gondolkodás egyik első figurája: Roger Bacon (1215–1294) vagy az ötven évvel későbbi nemzedékhez tartozó Duns-Scot. (Seidler: 1967)

A következő évszázad nagy teológiai vitájának sorsa – a realizmus és nominalizmus vitájáról van szó – rendkívüli erővel jelzi: az egyes teológuscsoportok vitája

– ha közben hozzáérnek a politikai feltételek – társadalompolitikai és oktatáspolitikai ügyé válhat. A két szemben álló teológuscsoport ugyan már a XI. században létezett, az állam és egyház konfliktusa kellett ahhoz, hogy a vita jelentősége megnöjön, s a XIV. századi egyetemek legfontosabb pozicionális küzdelmévé *Occam* (1285–1349) ferences szerzetes követőinek jelenléte, illetve kizárása váljon. *Occam* – *filozófiai* okokból elutasítva az általánosan létező fogalmak realitását s csak az egyedi konkrét dolgok létezését ismerve el (erről szóló ugyanis a „realizmus vita”) – hihetetlenül fontos *ideológiai* eredményre, azaz a vallás és a tudomány közötti határ meghúzására jutott, melynek viszont *politikai* tanulsága lett: a pápa hatalmának kétségbevonása, az államok teljes függetlenségének kimondása, az egyházon belüli – nőket és világiakat is bevonó – zsinati elv megfogalmazása. Az *oktatáspolitikai* következmény pedig, hogy a pápa által kiátkozott, de *Bajor Lajos* által megvédeitt (s itt óhatatlanul *Luther* későbbi története öltik eszünkbe) egykori szerzetes tanítványai az 1320-as évekre lényegében elfoglalták az egyetemeket – köztük a párizsiti. Európa-szerte egyetemi tananyag lett tehát a világi és vallási ügyek elválasztottságának tana.

Három okunk volt rá, hogy elidőzzünk ezeknél a középkori problémáknál.

Egyrészt be szeretnénk mutatni, hogy a klasszikusan nyilvántartott modernizációs áramlatokat – azaz a reneszánszt és a reformációt – megelőzően is az európai történelem egyik alapkérdése volt az egyházi és állami hatalom, vallási és világi ügyek elválása.

Másfelől: míg „a pápa vagy császár”, „pápa vagy zsinat” harcok – középkolai történelemtankönyv szinten legalábbis – jól ismertek, kevésbé van jelen tudatunkban a tény, hogy ennek mellékterméke: egy professzionális értelmiség (egyelőre szerzetesrendi) létrejötte, mely minden modernizáció alapfeltétele.

Harmadrészt – és ez egy oktatáspolitikai cikkben talán különösen indokolt – szeretnénk volna megragadni a modernizáció első *oktatáspolitikai értelemben releváns* pillanatát: kétségtelenül a XIII. században történik először, hogy a konfliktusoknak nemcsak legfontosabb helyszíne az egyetem, hanem az ütközetek egyik legfontosabb célja is az egyetemi pozíciók birtoklásának megszerzése.

A középkor végétől kezdve az egyház-állam összefonódás további felszámolásának vezérlő pozíciója fokozatosan kisiklik az egyházi értelmiség kezéből, így a reneszánsz idején az egyház – gyakorlatilag a maga egészében – a modernizáció ellenzékébe kerül. A politikai filozófiákat már világi értelmiségiek – mint *Dante* – vagy politikusok – mint *Machiavelli* – fogalmazzák meg. Hasonlóképpen a tudományos és művészeti megújulás is kikerül a kolostorokból: kialakul a világi természettudományosság, a kereszténységtől független művészet. Az egyetemek presztízsharcában pedig az észak-itáliai, a modern és tradicionális egyházaiktól egyaránt független intézmények törnek az élre.

Az egyházak sokoldalú modernizációs funkciója a reformáció idején

A protestantizmust – annak ellenére, hogy sok helyen vált államegyházzá – a szekularizációs folyamat egyik döntő elemének tekintik – néha még maguk a protestáns teológusok, pl. *Gogarten* is –, ebben az értelemben mindenképpen modernizációs faktor. (A protestáns felekezetek néhány objektív szekularizáló sajátossága a papi rend elkülönültségének megszüntetése, a Tanítói Szent Hivatal

létének (és lehetőségének) elutasítása, a predesztináció tanából következő viselkedési formák stb.) (Vályi: 1984. 200. o.)

A protestantizmus azonban nem csak teológiai, illetve tudati értelembernéés immár nem csak a szekularizáción keresztül modernizál. Bármelyik elméletet nézzük a protestantizmus és a polgárosodás kapcsolatáról: ezek pusztán abban különböznek egymástól, hogy mást tekintenek oknak és mást okozatnak: abban szinte tökéletes egyetértés mutatkozik, hogy a kettő között összefüggés van, hogy a protestantizmus Európában – legalábbis a XVI–XVII. században – abban az értelemben is a modernizáció aktora, hogy a modernizáció élén járó polgárságnak a vallása. (Lendvai: 1986)

Teljesen új jelenség – és itt ismét ne mélyedjünk el abban, hogy a protestáns bibliaolvasási igény által kiváltott tömeges alfabetizáció generálja a polgárosodást, vagy a polgári társadalom alfabetizációs igénye „rendel magához” éppen egy olyan vallást, mely a mindennapi egyéni bibliaolvasáson alapul – a tömeges alfabetizáció. A protestáns iskolarendszerben – szerte Európában – korábban elképzelhetetlen arányban tanulnak olvasni. (A modernizáció minden definíciójában szerepel az írni-olvasni tudás elterjedése a társadalomban.) Az alfabetizációs igény óriási keresletet teremt az írni-olvasni tanításra alkalmas egyének képzésére – ez az egész iskolarendszerre kihat –, elhelyezkedési lehetőséget teremt az iskolát be nem fejezett, az iskolából valamely okból kivált diákok tömegei számára.

A népesség általános alfabetizációja – az iskolázás legújabb kori inflációjával azonos logika alapján – szükségessé teszi, hogy a felsőbb társadalmi csoportok emeljék iskolázottságukat, a normatív különbségeket fenntartása végett: ettől válik általánossá a felsőbb csoportokban az igény, hogy akkor is iskoláztassák a gyerekeket, ha azok semmivel sem fognak polgárabb életet élni, mint szüleik.

A protestáns felekezetek számának növekedése éppolyan intellektuális kihívást jelentett, mint a katolikus megújulás ellentámadása: ez állandó intenzív egyetemi intellektuális életet tett szükségessé protestáns körökben. A protestantizmus kihívása a katolicizmusban is óriási iskolázási mozgást indított el. A tridentini zsinat kétféle határozata: a papképzés reformja és a plébániai iskolák szerveztetése közül a második az iskolázási expanzió egyik alapelemévé válik. A jezsuita Ratio Studiorum (1588) először teremt egyfajta világtantervet: a nemzetközi jezsuita oktatási rendszer korlátlan átjárhatósága is a modernizáció egyik alapeleme.

Az iskolák tananyaga a reformáció ellenére nem sokat változik – e vonatkozásban nem beszélhetünk polgárosodásról vagy modernizációról. Az iskolák módszerei és szemlélete azonban határozottan átalakultak. A Ratke (1571–1635) nevéhez kötődő, 1612-re elkészült oktatásügyi tervezet, végül is nem lett ugyan német birodalmi törvény, de a német államok jó része külön-külön elfogadta, illetve bevezette annak elemeit. Ratke és tanítványi köre által készített módszertani útmutatók és tankönyvek az empirizmus alapján a tapasztalatból indultak, az egyesből az általános felé haladtak – szembefordulva a skolasztika tanítási módszereivel és szemléletével. (Fináczy: 1927)

A protestantizmus tehát már több értelemben tölt be modernizációs funkciót, mint a középkori egyház fentebb felsorolt erői:

- továbbviszi a dominikánusok által elindított állam-egyház „szétválasztási” kváziszekularizációs folyamatot;
- nem pusztán a „fejedelmek dolgát”, a politikát választja el az egyháztól, hanem a „polgárok dolgát”, pl. a kereskedelmet is a vallási normáktól;

- nem pusztán az egyetemeken fejti ki tevékenységét, hanem tömegesen alfabetizál, illetve emeli a társadalom egészének iskolázás iránti igényét;
- a tömeges iskolázás – tömeges tankönyvkiadás bizonyos módszertani modernizációt is behoz az iskolázásba;
- a protestantizmus kihívása a katolikus egyház oktatási tevékenységét is teljes egészében átalakította, és egyfajta versengést indított be.

A legutolsó pont hatását nem lehet túlhangsúlyozni: elérkeztünk ugyanis a felekezetek, felekezeti csoportok iskolázási versenyének kérdéséhez, az pedig közismert (legalábbis az oktatáskutatók másfél évtizede erről beszélnek nálunk), hogy a nyugat-európai *oktatási expanzió* legfontosabb magyarázata éppen a csoportok közötti versengés. (Archer: 1979, 1988, Halász: 1981) *Az oktatási expanzió pedig az oktatás modernizáló hatásának alapeleme.*

Az „általánosság” szintjén akár véget is érhetne hozzászólásunk: hiszen bemutattuk, hogy

- a) a középkori és kora újkori egyházak intézményrendszere hogyan „termelte ki” a modernizáció legfontosabb *általános* feltételét, az „előszekularizációt”;
- b) a középkor egyházi világa hogyan termelte ki az egyetemi oktatás tömegesedését és intézményesülését, a reformáció és ellenreformáció összecsapása pedig hogyan vezetett a közoktatás expanziójához: azaz hogyan vettek részt az egyházak a modernizáció *sajátosan oktatási* vonatkozásában.

Egészen a XVIII. századig az egyházakon belül zajlott a modernizátorok és viszahúzó harca, illetve az egyház és társadalom viszonyában objektiválódott maga a modernizáció. *A XVIII–XIX. századtól a modernizáló szerepet átveszi az állam* (pl. a jezsuita rendre mért, egész Európát érintő csapás, a porosz frigyési militarizáció, a Code Napoleon, az angol gyári törvény stb. mellékhatásaként).

A kérdés, amit kaptunk, azonban *a magyar oktatás és az egyház közötti modernizációs kapcsolatra* vonatkozott, így annak sajátosságaira is ki kell még térnünk.

Egyház és modernizáció Magyarországon

Ez idáig a modernizáció néhány alapvető, általános szegmensével kapcsolatban vizsgáltuk az egyházak szerepét.

Nem ejtettünk szót azonban arról, hogy önmagában azzal, hogy a „modernizáció” kifejezését használatba vesszük, elfogadunk egy előfeltevést: azt, hogy a történelemnek van egy *centruma*, s hogy ennek a centrumnak az útja maga a haladás (technikai fejlődés, polgárosodás, szabadságjogok növekedése stb.). Ebből az előfeltevésből következik, hogy minden olyan társadalmi tevékenység modernizációs tevékenység, mely ennek a centrumnak a normáihoz viszi közelebb a *perifériát*.

A fenti – persze erősen egyszerűsített – előfeltevés alapján a centrumtól kissé elmaradt térségekben az egyházak aktivitását ebből a szempontból is meg kell vizsgálnunk.

A X. századtól kezdve a magyar, cseh, lengyel területekre települt szerzetesrendek egyértelműen *civilizátorok* voltak: a földművelést, az íráskultúrát, a jogszolgáltatást, a közigazgatást – az élet bármely területét – vizsgálva, az egyház e társadalmak modernizálásának alapvető faktora volt. Az államot-egyházat elválasztó teológiai filozófiai küzdelmekben azonban hiába keresnénk „magyar” papokat.

A magyar protestantizmus és a polgárosodottság szintje között – hasonlóképpen. – hiába keresnénk összefüggést.

A magyarországi polgárosodottság mértékénél vagy a magyar papság teológiai érdeklődésének fejlettségénél fontosabb magyarázó tényező a világpolitika: a Török Birodalom a XVI. század közepére mélyen benyomult az ország szívébe, és Erdélyt is érdekkörébe vonta. Ez két – témánk szempontjából fontos – eredménnyel járt. Először is megszakadt az a kapcsolat, az a kontroll, mellyel a katolikus püspökök tartományaik vallás- és közoktatásügyét igazgatták. Mivel azonban a lakosság természetes módon igényelte „a vallás- és közoktatásügy” további működtetését, spontán módon gondoskodni kellett a vallás- és közoktatásügy további igazgatásáról. Mivel azonban nemcsak a püspökök, hanem a magyar államgépezet is eltűnt a törökök által megszállt területekről, a lakosság önszerveződni volt kénytelen, és ennek az *önszerveződésnek* kellett alávetnie a vallás- és közoktatásügyet is. Ennek ideológiájaként pedig a protestantizmus kínálkozott, mégpedig egyrészt a *világi kontroll* intézménye révén, másrészt a katolikus egyháztól független, *új hierarchia* felépítése révén.

A másik eredmény, hogy egyértelműen Magyarország közepén stabilizálódott Európa és a Török Birodalom határa, ezért:

a) Nem alakulhatott ki az török megszállók és a „magyar egyház” között olyan viszony, mely pl. a Moszkvától és Rómától egyaránt reménytelenül elszigetelt szerb egyház és a török megszállók között természetes módon létrejött, és nem tette szükségessé annak az egyháznak a „reformálódását”, elkerülhetetlenné tette viszont a *helyzet folyamatos újraértékelését és szabad elemzését* a magyarországi egyházi gondolkodók számára. Ezt a változó helyzetet, az ezzel kapcsolatos attitűdöket az iskolarendszerben is közvetíteni kellett.

b) A török hódoltság magyar elitjének – ahhoz, hogy együtt tudjon élni a helyzetével – olyan ideológiára volt szüksége, mely megjeleníti eltérő érdekeit és világszemléletét a világpolitikai okokból az ellenreformáció oldalára sodródó *Habsburg-házzal szemben*.

c) A nemzetközi garanciákon, azaz a protestáns hatalmak és a Habsburg-ház, Isztambul és „Európa” egyensúlyán alapult Erdély relatív függetlensége. Erdély épp ezért vált a vallásszabadság földjévé, az *adminisztratív eszközök kisebb jelentősége megnövelte az iskolaállítás és a hitvitázás jelentőségét a helyi katolikus, lutheránus, kálvinista, unitárius értelmiség versenyében*.

d) Nyugat-Magyarország elitjének – mely védelmet a további török expanzió ellen csak a Habsburgoktól várhatott – előbb utóbb rekatolizálódni kellett, már csak azért is, mert erősen megnőtt a hatalom *káderválasztéka*: a menekült egyházi apparátusok és a török hódoltság területéről emigrált nemesség sajátos „iskolázottsági sűrűséget” idézett elő az egyébként is fejlettebb területeken.

A többfélekezethetőség és a párhuzamos iskolarendszer tehát nem belső fejlődés eredményeképpen, hanem világpolitikai okokból terjedt el Magyarországon. Ennek következtében e korban csak ellentmondásosan érvényesülhettek a protestantizmus modernizációs hatásai: erős polgárság, a polgári létmódból következő iskolázási igények hiányában a protestantizmus „szekularizációs hatása” nagyságrendileg gyengébb maradt.

A modernizáció fontos elemének tekinthető viszont az *iskolázás rendszerre formálódása, egységesülése és átjárhatósága*, mely egyértelműen összefügg a reformáció és ellenreformáció folyamatával.

A protestáns partikularizáció egy modernizáló standardizáció egyik módjának tekinthető, hiszen itt az anyaiskola – a sárospataki és debreceni központ – nevezi ki az iskolarektorokat, és mintaként szolgál az iskolák belső rendjére és tananya-

gára. Az 1648-as sárospataki zsinat a négy megye számára hozott kötelező határozatokat az iskolaszervezetrel kapcsolatban.

Országgyűlés elé is – történetében először – a katolikus egyházzal kapcsolatban kerül az oktatásügy, 1548-ban.

A katolikusok egyes iskoláinak szabályzatai maguk határozták meg a tananyagot, de írásba foglalták; ezáltal az iskolalátogatók által ellenőrizhetővé vált, s az iskolákra nyomást lehetett gyakorolni, hogy bizonyos műveltségelemeket emeljenek be vagy ejtsenek ki. A jezsuita rend saját nemzetközi szabályaival, szigorú tantervével ezen normák erősítéséhez járult hozzá.

A esztergomi érsek vezetésével összeülő nagyszombati zsinat 1560-ban gyakorlatilag megteremtette az első közoktatási rendszert: elrendelte, hogy minden plébániának tanítót kell alkalmaznia. Standardizálta, hogy a tanítók tanultságát és feddhetetlen előéletét ellenőrizni kell. A plébánosok voltak a tanítók rendszeres ellenőrei – öt-tíz évenként pedig általános felügyeleti látogatót kapott minden iskola. Az 1611-es zsinat előírta, hogy a tanulásra alkalmasokról listát kell vezetni, hogy világiakat kell megbízni arra, hogy az iskoláztatási „kötelezettséget” – azaz az erre vonatkozó egyházi javaslatot hajtsák be. (A magyar... 1988)

A reformáció-ellenreformáció versengésének másik modernizáló hatása – az iskolarendszer méretének megnövelése és rendszerré szerveződése – Magyarországon is érvényesült.

Még fontosabb, hogy a fentebb jelzett *sajátos perifériaspécifikus modernizáció-funkciót egyértelműen ellátta a magyar protestantizmus – megerősítette a magyar iskolázás Európába integráltságát*. A protestáns iskolák élére az egyházi vezetők leginkább az országtól távol nagy műveltséget szerzett embereket állítottak, az iskolák legfontosabb feladatává tették, hogy olyan diákokat képezzenek, akik nyugat-európai protestáns egyetemeken megállják helyüket. (Csak Wittenbergbe 1526 és 1560 között 200 magyar tanuló ment ki!) Ez elkerülhetetlenné tette, hogy a magyarországi protestáns iskolák tananyagválasztásukban ne maradjanak el nyugat-európai társaiktól.

A válaszképpen rohamosan növekvő *jezsuita* iskolarendszer pedig a nemzetközi Ratio Studiorum alapján, külföldi származású iskolavezetőkkel garantálta, hogy a magyar iskolarendszer az európai rendszer része maradjon.

Egyházak szemben a modernizáló állammal

A tény, hogy a magyar iskolarendszer méretét pusztán a felekezeti versengés határozta meg és nem az egyéb gazdasági, társadalmi igények, azonban hamarosan visszaütött. Mivel az iskolák szinte kizárólag a felekezetek közötti verseny miatt jöttek létre (és nem a polgárság igényeit szolgálták ki), megerősödött az arra irányuló kontroll, hogy az iskolai tananyag ne pragmatikus legyen, hanem ünnepnapit tudást közvetítsen. A XVII–XVIII. század folyamán tiltották az anyanyelvű beszédet, az iskolák tananyagában az antik auktorok dominánsak maradtak.

Sokaknak nyilván ellenszenves az állításom, de azt gondolom, hogy a XVII–XVIII. század magyar ellenreformációs, illetve katolizáló tendenciáiban az iskolaügy éppen azért jutott őrjási jelentőségre, mert ez – néhány véres eseményt leszámítva – közel sem volt olyan erőszakos, mint a többi Habsburg-tartományban. Az európai koalíció által felszabadított, még mindig hatalmas Török Birodalom határán fekvő, kompromisszumos szatmári békével pacifikált Magyarországon rendőri, bírói, katonai eszközökkel nem lehetett küzdeni a protestánsok ellen: az

iskolák megszerzése, illetve autonómiájuk korlátozása éppen ezért vált a Habsburg-hatalom egyik legfontosabb céljává. A másik oldalon pedig az iskolák védelmezése minden befolyástól és változástól a konzervatív protestáns egyházi vezetés hatalmát legitímálta. (Kosáry: 1980)

A XVI–XVII. század izgalmas politikai alternatívája: a katolikusként gyűlölt, de mégiscsak európai Habsburg-hatalom, a pogányként és ázsiaiként gyűlölt, de téríteni nem akaró török hatalom közötti választás volt: hasonlóképpen vitatni lehetett a „magyar egység” vagy „magyar függetlenség” alternatíváit, lehetett mérlegelni a különféle integrációs vagy dezintegrációs stratégiák hasznait és kárait. Az iskolában és a templomi prédikációban a bibliai kérdések túlsúlya senkit nem zavart: az ószövetségi zsidó proféták és politikusok példázatai közvetlen üzeneteket hordoztak a kortársak számára.

A török alól történő felszabadulással ez a kontextus elenyészett. A protestáns Kelet-Magyarország a XVIII. században a Habsburg Birodalom része lett – a világpolitikai alternatívákon gondolkozni mintegy feleslegessé vált. A birodalom – minden mérhető jegy szerint – a modernizáció útjára lépett, hatalmas telepítéseket szervezett, utakat épített. A magyarországi református egyház vezetése – régi reflexekkel és csoportérdekeinek tudatos védelmében is – nem érdeklődött a központi hatalom ezen jegyei iránt: továbbra is pusztán a *katolikus ellenfelet* látta benne.

Itt ütött vissza, hogy a protestáns hierarchia aránytalanul erősebb volt, mint a protestáns társadalom: minden belső kritika – jöjjön az akár *Bessenyeitől*, akár *Maróthi* professzortól (mindkettőjüket igen hamar elcsapták egyházi funkciójukból) – elutasításra talált. (Kosáry: 1980)

A felvilágosult abszolutizmus modernizáló törekvései az iskolát már nem felekezeti mivoltában, hanem korszerűtlenségéért támadták: az *egyházi vezetés számára azonban az iskolák minden sajátossága az egyházi autonómia részévé és szinte „teológiai kérdéssé” válik: nincs helye sem a laikusok beleszólásának, sem a Ratio Educationis modernizáló törekvéseinek. (Ami modern lépés történik, azt végül is az állami intézkedések kihívására adott válaszként a világi erők fogalmazzák meg: mint pl. Erdélyben az 1790-es években a latin nyelv kizárását az elemi iskolából.)*

Hiába járunk a felvilágosodás (majd az ipari forradalom) századában: az *iskolák dolga a felekezeti védelme és nem a modern eszmékkel való kísérletezgetés, a modern társadalomba való beilleszkedés. A kálvinista iskolák nyelve a latin marad, tantervüket klasszikus írók, teológia és egyháztörténet uralják. A történelemnek, a földrajznak, a modern nyelveknek és a természettudományoknak egészen az 1830-as évekig csak rövid periódusokra jut hely a kálvinista iskolákban. A XVII–XIX. században megváltozik a világ: új eszmék járják át a holland, svájci kálvinista egyetemeket. Ezek a modern tendenciák azonban már nem törnek be Magyarországra – egyre kevesebb diák is tanul ezeken az egyetemeken –, és nem pusztán a Habsburg-abszolutizmus korlátozó törekvései miatt, hanem pl. azért is, mert nem tanulnak németül, hollandul.*

A lutheránus iskolák a modernizáció felzárkóztató sajátosságával inkább rendelkeznek: *Bél Mátyás* követői a XVIII. században *Francke Halle-i* iskoláját próbálják másolni, de kétségtelen antimodernizációs sajátosság, hogy a latin 1841-ig a lutheránus iskolák hivatalos nyelve marad.

A katolikus iskolarendszerben a modern faktort ekkoriban már nem az évszázados szabályokhoz ragaszkodó jezsuiták, hanem a – helyi nemesség és polgárság tandíjaiból, örökhatáridőiből élő – *piaristák* képviselték, utat nyitva

tananyagukban a nemzeti történelemnek, földrajznak és magyar nyelvnek, később pedig szakképzéssel is kísérleteztek. Jellemző azonban, hogy a katolikus egyházi iskolarendszerben nem a modern és konzervatív erők harca hozta meg az áttörést, hanem az *iskolapolitikán kívüli egyházpolitikai körülmények*, azaz a jezsuita rend feloszlata, illetve az *egyházpolitikán kívüli, iskolapolitikai* esemény: a Ratio Educationis rendelkezéseinek kötelezővé válása.

„Felekezettfüggetlen” iskolarendszer (amely a modernizáció igazi hajtóereje lehetne) néhány szakfőiskolát leszámítva nem létezik: hiába akarta Mária Terézia a jezsuitáktól elvett iskolai és birtokállományt – alapító okiratban hangsúlyozottan – az összes polgárok javát szolgáló Magyar Tanulmányi Alapba összesíteni: a gyakorlatban az iskolák működtetését katolikus szerzetesrendekre bízták, később királyi katolikus iskoláknak nevezték (az 1920-as években pedig az államigazgatási gyakorlat – bár sosem a jogszabály – a fenntartó nevét is Magyar Katolikus Tanulmányi Alappá változtatta.)

A modernizáció a XVIII. század elejétől a XIX. század közepéig a magyar iskolaügyben végül is nem az egyházakon belül zajlik, hanem az egyházi fenntartású intézményekre kényszerített állami intézkedések következtében történik. Joggal kérdezheti bárki: ha a XIII–XV. század egyházon belüli (sokáig kisebbségben lévő) modernizációs törekvéseit elősoroltuk, miért nem tesszük ezt meg a XVIII–XIX. század vonatkozásában? Azért, mert a helyzet gyökeresen megváltozott: a XVIII–XIX. században a modernizátorok nem szerveződnék jól megfogható, egyes felekezeteken belül elkülönülő csoportokká. Éppen ellenkezőleg: a modernizáló hajlandóságú evangélikusok és lutheránusok (mondjuk *Maróthi és Bél*) egymáshoz már közelebb vannak, mint saját felekezetük konzervatív vezetőihez. S a felvilágosult abszolutizmus, illetve a reformkor idejének iskolapolitikusai életében és identitásában egyre kisebb helyet foglal el felekezetiiségük s egyre nagyobb helyet felvilágosodottságuk és liberalizmusuk.

A magyarországi egyházak a polgári Magyarországon is a modernizáció ellenzékében foglaltak helyet az oktatás modernizációjának szinte minden kérdésében. Csak emlékeztetőül: az elemi oktatás ingyenességének Eötvös-féle elképzelésével 1848-ban és 1868-ban is szembehelyezkedtek. A közös iskolák létrehozását sérelmezték. A felekezeti iskolák számára megállapítandó létszámnormáknak, a képzettségi feltételeknek – amilyen mértékig tehették – ellenálltak. A középiskolai törvény többször megújuló vitájában az egységes szabályozást végül sikeresen meghiúsították. Parlamenten kívüli és belüli eszközökkel akadályozták a modern iskolatípusok – pl. realiskolák, felsőkereskedelmi iskolák – egyenjogúsítását. Ragaszkodtak a modern ismereteket kizorító ógörög jelenlétéhez, majd a latin magas óraszámarányához. (*Kelemen: 1994*)

Ez az egyházak viszonya az oktatáspolitikai egészéhez, igen differenciálatlanul, hiszen a román és szerb ortodox egyház áll a legtöbb ügyben szemben a liberális kormányzattal, de a katolikusok is sokkal több kérdésben, mint a protestánsok. (Az izraelita egyház szakadása-egyesülése-emancipációja nagyságrendekkel volt fontosabb kérdés, mint oktatáspolitikai véleménye, ezért nem foglalkozunk vele. Egy nem oktatáspolitikai szempontú cikkben tehetnénk, hiszen a német típusú vallásreform-törekvések a század első felében, illetve a sajátosan magyarországi találmány: a neológia – kivétel nélkül a zsidóság modern társadalomba való integrációját könnyítették meg.)

Az egyházak szembenállását az oktatáspolitikai modernizációval eltérő motívumok hajtották. Az ortodox egyházak vezetőinek tudatában jelen volt a nemzeti-

ségi érdekek védelme – ezt a történészek jó része ma is elfogadja. (Ellenvéleményünket, mely szerint a nemzetiiségi *egyének* objektív érdekeit az állami oktatáspolitikai és nem „saját” egyházaik szolgálták, másutt fejtettük ki.) (Nagy: 1993)

A katolikusok szembeállítását az oktatáspolitikán kívüli okokból fellángoló vagy elcsituló kultúrharc, vallás- és tanulmányi alapvita, katolikus autonómia-vita befolyásolta.

Joggal kérdezhető: mi a helyzet az egyes egyházak belső megosztottságával?

Voltak – nem is kisszámban – liberális katolikusok. A katolikus autonómia-mozgalmak – e mozgalom többek közt éppen az iskolaügyeket kívánta püspöki joghatóság alól a világi katolikus társadalom választott képviselőinek alávetni – kudarca azonban lehetetlenné tette, hogy ezek az erők az egyházon belül önálló nyomáscsoporttá szerveződjenek. (Még nem történt meg azon szerzetesstanárok összeszámlálása, akik éppen ennek kapcsán léptek ki rendjükből, és vállaltak állást állami, fővárosi, protestáns iskolákban. (Salacz: 1974)

A protestáns egyházak iskolaügyi körei a liberális államhoz illeszkedtek – pl. a református tanárok szembeszálltak a kötelező középiskolai imára vonatkozó egyházi rendelettel. A liberális magyar jogállam alapvető értékeit azonban úgy is el lehetett fogadni, hogy pl. a „görögpótló” bevezetésében valaki ne értsen egyet az oktatási kormányzattal. (Mindazonáltal olyan protestáns oktatáspolitikusokat is ismerünk, akik közreműködtek az egységes középiskola megteremtését célzó munkálatokban a kilencvenes években, és mégis feljebb léptek egyházuk ranglétráján.)

Az egyházak által alkotott tantervek, az általuk elfogadott tankönyvek modernizációs helyének megítéléséhez ma még keveset tudunk. Felületes áttekintés után úgy tűnik, az egyházak népiszkolai tantervei által kínált ismeretkör kevésbé modern, mint az állami tanterv, s még kevésbé, mint a fővárosié. (Felekezeti: 1991)

A húszas-harmincas évek folyamán az egyházak a latinos-görögös középiskola fenntartása mellett érveltek: az 1924 és 1934 között fennálló ilyen típusú iskolák nagy része egyházi volt. A kivételes jelenségek közé sorolhatjuk, hogy a katolikus egyház francia, a református angol középiskolát hozott létre a két világháború között. (Nagy: 1993)

Amiket eddig áttekintettünk, azok az egyházi vezetés, az egyházi iskolákban alkalmazott tanárság és tanítóság oktatáspolitikai súlyú általános megnyilvánulásai voltak. Még körvonalaiiban sem tudjuk megbecsülni, hogy maguk az egyházak által fenntartott iskolák milyen mértékben fejtettek ki modernizációs hatást (relatív modernizációellenes tantervük ellenére. Ezt egyes iskolatörténetek egységes szempontú feldolgozásával közelíthetnénk meg, ilyen típusú kutatások ma nem folynak.

Az *általános iskola* 1945-ös megteremtését – minden ma divatos fanyalgás ellenére – alapvető modernizációs lépésnek tartom. (Illeszkedés a hosszabb ideig tartó közös iskolázás európai tendenciájához, a kisiparosság, munkásság és parasztság közötti rendies osztóvonalak csökkentése stb. ...) Az egyházakat ez annyiból érintette, hogy a kistélepüléseken külön-külön működő protestáns–katolikus iskolák összevonása a megvalósítás feltétele volt. E kérdésekben a történelmi egyházak – részben már előre érezve egy nemcsak következményeiben, de céljaiban is egyházellenes kurzus közeledtét – nem mutattak kompromisszumkészséget. (Dokumentumok: 1979)

Az 1948-as *iskolaállamosítás* – mégha az oktatás szekularizációja általában modernizációs lépésnek tekintendő is – nem illeszthető a magyar oktatást egyértelműen modernizáló lépések sorába. Nem illeszthető, de nem azért, amiért általában

viszolyogni illik tőle (tehát totális mértéke és politikai diktatúrába hajló előkészítése és megvalósítása miatt), attól még lehetett volna egyértelműen modernizációs, hanem mert – 1950-re már deklarálta, felvállalta – az iskola életének erőteljes ideologizálásával kapcsolódott össze. Az ideológia-központúság pedig – szemben például az ismeret-központúsággal, vagy a személyiség-központúsággal – tipikusan modernizációellenes elem.

Egyébként is: az utóbbi időben annyit írtak az egyes egyházak és az iskolaállamosítás viszonyáról, hogy erről most nem szeretnénk beszélni. (*Fürj*: 1992, *Balogh-Knausz*: 1989, *Nagy*: 1991)

A modernizációellenesség hasznai

Ebből a vázlatos áttekintésből is kiténik, hogy bár a XVIII–XX. században az egyházak a modernizáló állammal ellentétes oldalon állottak, e szerepük az oktatástörténeti folyamat egésze szempontjából közel sem egyértelmű.

Először is az állami modernizációs kísérletekből – hosszú távon – annyi valósult meg, amennyit a modernizációt ellenző erőkkel való kompromisszum megegedett.

Példának okáért *Mária Terézia* és *II. József* felvilágosult modernizációs lépései – közhelyszerűen – meghatározó jelentőségűek a modern magyar társadalom és oktatás kialakulásában: hosszú távon ezek közül a lépések közül azonban csak azok hatottak, melyek szervezültek vagy az 1790–1792-es országgyűlés által végzett munkálatokban, az új magyar rendi alkotmányban, vagy éppen a modernizációs szempontból az 1777-hez képest visszalépést jelentő, 1806-os *Ratio Educationis* révén.

Másfelől pedig az állami modernizáció közel sem mindig a „haladás” egyértelmű vonalába esett, így az azzal szembenálló „elitélés” (ha valaki történésből bíróná akarná is átképezni magát) is értelmetlen. Az 1850-es évek kétségtelenül modernizációs (szaktárgyi rendszer, érettségi stb.) lépései felvilágosulatlan eszmeiség terjesztésével jártak együtt: az avval szembeszálló protestáns iskolák *objektíve*, nemcsak – ahogy ők gondolták – a germanizációval és a katolizációval, vagy – ahogy az eddigiekből következik – a modernizációval álltak szemben, hanem ezzel a felvilágosulatlan szellemmel is.

Az egyházi iskolák ekkoriban részesei voltak a konzervatív mellett a liberális szellemet is őrző ellenállás-komplexumnak, mely a kiegyezéshez és a kiegyezés következtében megvalósuló – kompromisszumosabb, de napjainkig ható érvényű – modernizációs lépésekhez vezetett.

Hasonlóképpen: a harmincas évek egyházi iskolavezetői a latin befolyását a „modernizáció” olyan – vigyázó szemeket Berlinre vető – erőitől is védtek, akik annak helyébe testnevelést, (hadi)technikai ismereteket, a kortárs politikát legitimáló állampolgári ismereteket állítottak volna...

Egyházak és modernizáció napjainkban

Beszélhetünk-e napjaink Európájában modernizációról, s van-e köze ehhez az egyházaknak?

Modernizációs sajátosságként – most már a szekularizáció dominánssá válása, a kötöttségek összeomlása, a totális urbanizálódás után – új sajátosságokat kell számba vennünk.

Talán elfogadható az az állítás, hogy a modernizáció korai szakaszához az alkotmányos jogok első generációját rendelhetjük hozzá (szólás-, sajtó-, lelkiismereti és vallásszabadság stb.). A modernizáció XX. századi szakaszában ehhez zárkóztak fel második generációs (zömében szociális) jogok, s napjainkban a posztmodernitás legalapvetőbb értékei, pl. a kisebbségek iránti mindennapi (nem pusztán jogi, hanem szervezett) tolerancia vagy éppen a környezeti értékek védelme épülnek be harmadik generációként az alkotmányos jogok közé.

A jogok első csoportjával (a modernizáció első etapjával) kapcsolatos egyházi tevékenységek napjainkban is zömében a modernizáció ellenpólusán foglalnak helyet. A korlátlan sajtó- és szólásszabadság kérdésében – leszámítva persze a diktatúrákat, ahol az egyházak saját nézeteik hirdetése érdekében is követelik a szólás- és sajtószabadságot – az egyházak gyakran a korlátozók oldalán állnak, a korlátlan lelkiismereti és vallásszabadság, az állam és egyház szétválasztása, az állami intézmények semlegessége helyett az egyházak általában szívesebben látják a koordinációs-partneri viszonyt.

Ha a modernizáció továbbfejlődését vizsgáljuk (azaz az alkotmányos jogok második-harmadik generációját tekintjük), az európai kereszt(y)én(y) egyházak a modernizáció élvonalában haladnak. A leszakadt társadalmi csoportok felkarolása, a kábítószeresek, alkoholisták visszahozása a társadalomba – az egyházak tevékenységének egyik fő profilja Nyugat-Európában. *Az egyházi iskolák és kollégiumok nagyobbik része ma erre és nem elitoktatásra szerveződik.* (Lukács: 1992) A nyugat-európai hitoktatás – a nagyegyházak által előírt – alapfeladatai közé tartozik a kisebbségek védelmére, az antiszemitizmus elutasítására, a természet védelmére, a toleranciára nevelés. (Vályi: 1984) *Mindez pedig modernizációs, sőt „posztmodernizációs” funkció.*

Rápillantva az 1989 utáni magyarországi helyzetre: a magyar történelmi egyházak nem ezen az úton indultak el. Nem annyira a hátrányos helyzetűek számára szerveztek iskolákat – inkább az elitképzést tűzték ki célul. (Egyház és: 1992) A hittan deklarált és a hittankönyvek eddigi elemzéseiből kitűnő funkciói között is mintha igen gyenge lenne a fenti „vonal” (A gyerekeknek: 1991) – erősebb a társadalom erkölcsi állapotainak átalakítására való igény.

Véleményünk szerint nem az újjáéledt egyházi aktivitás az oka általában az elmúlt hat esztendő világnézet-politikai konfliktusainak, hanem speciálisan ez a szerepfelfogás (legyenek ennek megfogalmazói akár egyháziak, akár politikusok).

A hátrányos helyzetűek között tevékenykedő egyházas és nem egyházas szervezetek együttműködése viszont azt a meggyőződésemet erősíti, hogy bőven lenne lehetőség az „e célcsoportban” végzett oktatási és szociális tevékenység szélesítésére, nemcsak hogy nem ütközve a modern értékekkel és a modern, szekularizált rétegekkel, de a modernizáció áramába illeszkedve. A hittanoktatás – európai módszereket követve és tananyagokat fordítva – segíthet a magyar társadalmat átfogó gyűlöletrendszer csökkentésében, szövetségese lehet az ugyanazzal foglalkozó szekularizált és modern erőknél.

Nem tudom – nincsenek erről egyházzociológiai felméréseim –, hogy az egyes egyházakon belül milyen súlyú csoportok érdekeltek az utóbb leírt szerep megformálásában. Lehet, hogy sosem jutnak többségre: ez esetben az egyházak a magyar oktatáspolitikában folytonos küzdelemben állnak majd a szekularizált erőkkal. Az

Európában már domináns szerepfelfogás meghatározóvá válása esetén viszont nem pozícióharc, hanem munkamegosztás alakulhat ki: együttműködés egy modernizált és „posztmodernizálódó” társadalomban.

Irodalom

- A gyerekeknek nem mindig mondják meg az igazat. Makkabi, Budapest, 1994.
- A magyar nevelés története, I. köt. Főszerk.: *Horváth Márton*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.
- Archer, Margaret*: Az oktatási rendszerek expanziója. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1988.
- Archer, Margaret*: Social Origins of the Educational Systems. London, Sage, 1979.
- Balogh Margit-Knausz Imre*: Gondolatok az iskolák államosításáról. In: Pedagógiai Szemle, 1989/4.
- Bowen*: A history of western education I–III., 1972–1981.
- Bruce, Steve*: Religion and modernisation. Szerk.: *Steve Bruce*. Oxford Clarendon Press, 1992.
- Bucsay Mihály*: A protestanizmus története Magyarországon. Gondolat, Budapest, 1985.
- Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról 1945–1948. Szerk.: *Dancs Istvánné*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- Egyház és Világ különszám: 1993/10.
- Felekezeti gimnáziumi tantervek 1850–1948. (Összeáll.: *Mészáros István*) Országos Közoktatási Intézet, Budapest, 1991.
- Felkai László*: Neveléstörténeti dolgozatok. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983.
- Fináczy Ernő*: Az újkori nevelés története. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927.
- Fürj Zoltán*: Egyház – iskola – államosítás. In: Magyar Tudomány, 1992/10. 1206–1217 o.
- Gergely Jenő*: Teremtés–munka–társadalom. A rerum novarumtól a Laborem exercensig. In: Világosság, 1982/1.
- Goff, Jacques Le*: Az értelmiség a középkorban. Gyorsuló idő sorozat. Magvető Kiadó, Budapest, 1979.
- Halász Gábor*: Iskola és állam I–II. In: Világosság, 1981. 5–6.
- Kelemen Elemér*: Az oktatási törvénykezés hazai történetéből. In: Az oktatási törvényhozás változásai. FPI, Budapest, 1994.
- Kelemen Elemér*: Tantervpolitika, tantervkészítés a 19–20. században. In: Educatio, 1994/3.
- Kornis Gyula*: Tudomány és társadalom II. kötet. Budapest, 1944.
- Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- Köte Sándor*: Gönczy Pál. Confessio, 1992. 3. sz.
- Lendvai L. Ferenc*: Protestantizmus, forradalom, magyarság. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
- Lerner, Daniel*: The passing of Traditional Society. Glencoe, Free Press, 1958.
- Lukács Péter*: Egyházi iskolák külföldön. In: Educatio, 1992. 1. sz.
- Mann Miklós*: Kultúrpolitikusok a dualizmus korában. OPKM, Budapest, 1993.
- Mészáros István*: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.

- Mészáros István*: Pázmány Péter „oktatáspolitikája”. In: Magyar Tudomány, 1990/4 420–432. o.
- Nagy Péter Tibor*: „Oktatásállamosítás” a harmincas években. In: Világosság, 1993. 6. sz. 26–36. o.
- Nagy Péter Tibor*: Állam, egyház, oktatás, 1848-1945. In: Educatio, 1. évf. 1992. 1. sz. 34-45. o.
- Nagy Péter Tibor*: Egyházi és állami oktatáspolitikai a két világháború között. In: Új Pedagógiai Szemle, 1995. 10. sz.
- Nagy Péter Tibor*: Egyházi oktatás és az államosítás. In: Egyházfórum, 1991. december.
- Nagy Péter Tibor*: Nemzetiség és oktatás a dualizmuskori Magyarországon. In: Educatio, 2. évf. 1993. 2. sz. 253–269. o.
- Nagy Péter Tibor*: The Meanings and Functions of Classical Studies in Hungary in the 18th–20th Centuries. In: Aspects of Antiquity in the History of Education. Ed. by F.-P. Hager et al. Hildesheim, Bildung und Wissenschaft, 1992. 191–203. p. (International Series for the History of Education, Vol. 3.)
- Papp Zsolt*: Merre tart a modernizáció? Kérdések, várakozások és értelmezések a téma nyugati irodalmában. In: Világosság, 1987. 10. sz.
- Salacz Gábor*: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában. München, 1974.
- Seidler, Grzegorz Leopold*: Politikai gondolkodás az ókorban és a középkorban. KJK, Budapest, 1967.
- Southern*: A nyugati egyház és társadalom a középkorban. Gondolat, Budapest, 1987.
- Szabolcs Ottó*: A magyar nevelés története az 1920-as években – kézirat
- Szántó Konrád*: A katolikus egyház története I–II. Ecclesia, Budapest, 1988.
- Tomka Miklós*: Referátum. In: Janus különszám: „Modernizáció” 1988. téli füzet.
- Vályi Nagy Ervin*: Nyugati teológiai irányzatok századunkban. Budapest, 1984. Ref. Zsinati Iroda.